

9. Sorokin Pitirim. (1962). Social stratification and mobility Retrieved from: https://sociology.mephi.ru/docs/sociologia/html/sorokin_soc_strat_mobile.html. [in Russian].
10. Stukalova Olga Vadimovna (2008). Integrative processes in modern culture in the context of the ideas of Yu. M. Lotman. Retrieved from: <http://www.art-education.ru/electronic-journal/integrativnye-processy-v-sovremennoy-kulture-v-kontekste-idey-yu-m-lotmana>. [in Russian].
11. Spengler Oswald. (1922). The Decline of Europe. In 2 volumes of V.1 Geshaalt and reality. Retrieved from: http://platona.net/load/knigi_po_filosofii/filosofija_zhizni/osvald_shpengler_zakat_evropy_v_dvukh_tomakh_tom_1_geshtalt_i_dejstvitelnost/1-1-0-368. [in Russian]

УДК [784+929]

*Лошманова Елена Володимирівна,
старший викладач Національної академії
керівних кадрів культури і мистецтв
loshmanova.lena@gmail.com*

«КОНЦЕПЦІЯ ВІЛЬНОГО ЗВУКУ» РУДОЛЬФА ШТАЙНЕРА ЯК ОСНОВА ПЕДАГОГІЧНОЇ ТЕОРІЇ ТА ВИКОНАВСЬКОГО МИСТЕЦТВА ГЕРТРУДИ ТРОЯНОВОЇ

Мета роботи: здійснити аналіз методичних принципів вокальної школи російської співачки українського походження Гертруди Троянної крізь призму поглядів Р. Штайнера. В основу **методології** статті закладено комплексний підхід. Дослідження базується на історико-біографічному, теоретичному, компаративному методах. Особливого значення набуває аналіз літератури з різних галузей вокальної педагогіки, історії вокальних стилів та вокальних шкіл. Також використовуються елементи інтонаційного, порівняльного, функціонального, стильового методів аналізу музичного матеріалу. **Наукова новизна** роботи полягає в тому, що вперше в українському музикознавстві розглянуто методичні здобутки Г. Троянної крізь призму антропософських поглядів та ідей звукової евритмії Р. Штайнера. **Висновки.** Пізнання теоретичних основ вальдорфської педагогіки спрямовує виконавську практику та методику співачки на втілення концепції вільного звуку Р. Штайнера. Г. Троянова розкриває принципи системного використання фонетичних особливостей співи на «довгих» голосних звуках. Авторська методика співачки базується на практичному втіленні понять «звуковедення» та «початок звуку», запозичених зі статей Р. Штайнера, які присвячені «звуковій евритмії». Ключовим для теорії вільного звуку Р. Штайнера є момент початку звуку. Особлива методика розкриття якостей звуку у гортані призводить до створення та систематизації власних вправ (розспівок), які базуються на фрагментах тексту арії, романсу, і значно покращують якість їхньоговокального виконання.

Ключові слова: вокальна школа, вальдорфська педагогіка, bel canto, Гертруда Троянова, Рудольф Штайнер, мистецтво співи, вокальна педагогіка.

Лошманова Елена Владимировна, старший преподаватель Национальной академии руководящих кадров культуры и искусств

«Концепция свободного звука» Рудольфа Штайнера как основа педагогической теории и исполнительского искусства Гертруды Трояновой

Цель работы: осуществить анализ методических принципов вокальной школы российской певицы украинского происхождения Гертруды Трояновой сквозь призму взглядов

Р. Штайнера. В основу методології дослідження статті закладений комплексний підхід. Він базується на історико-біографічному, теоретичному, компаративному методах. Особого значення набуває аналіз літератури з різних областей вокальної педагогіки, історії вокальних стилів і вокальних шкіл. Також використовуються елементи інтонаційного, порівняльного, функціонального, стилістичного методів аналізу музичного матеріалу. **Наукова новизна** роботи полягає в тому, що вперше в українському музикознавстві були розглянуті методичні досягнення Г. Троянової крізь призму антропологічних поглядів і ідей звукової евристики Р. Штайнера. **Висновки.** Розуміння теоретичних основ вальдорфської педагогіки спрямовує виконавську практику і методіку співачки на практичне втілення концепції вільного звуку Р. Штайнера. Г. Троянова розкриває принципи системного використання фонетичних особливостей співу на «довгих» голосних звуках. Авторська методика співачки базується на практичному застосуванні понять «звукознавство» і «початок звуку», запозичених з статей Р. Штайнера, присвячених «звуковій евристці». Ключовим для теорії вільного звуку Р. Штайнера був момент початку звуку. Особливою методикою розкриття якості звуку в горлі приводить до створення і систематизації власних вправ (співок), які базуються на фрагментах тексту арії, романса, які значно покращують якість їх вокального виконання.

Ключові слова: вокальна школа, вальдорфська педагогіка, bel canto, Гертруда Троянова, Рудольф Штайнер, мистецтво співу, вокальна педагогіка.

Loshmanova Olena, Senior Lecturer, National Academy of Managerial Staff of Culture and Arts

Rudolf Steiner's «Concept of free sound» as the basis of Gertrude Troyanova's pedagogical theory and her performing arts

The purpose of the article: to analyze the methodical principles of the vocal school of the Russian singer of Ukrainian origin Gertrude Troyanova through the R. Steiner's views. **Methodology.** The basis of the article's methodology is the integrated approach. The research is based on historical, biographical, theoretical, comparative methods. Of particular importance is the analysis of literature from various branches of vocal pedagogy, history of vocal styles and singing schools. Also used are elements of intonational, comparative, functional, stylistic methods of analysis of musical material. **Scientific novelty** of the work is that for the first time in Ukrainian musicology the methodical achievements of G. Troyanova through the prism of anthroposophical views and ideas of R. Steiner's sound evolution were considered. **Conclusions.** Cognition of the theoretical foundations of Waldorf pedagogy directs the performer's practice and methodology of the singer to the implementation of the concept of free sound R. Steiner. G. Troyanova reveals the principles of systematic use of phonetic features of singing on "long" vowel sounds. The author's technique of the singer is based on the practical embodiment of the notions of "sound-making" and "the beginning of sound", borrowed from the articles of R. Steiner, which are devoted to "sound matrimony". The key to R. Steiner's free-sound theory is the moment of the start of the sound. A particular technique for revealing the sound quality in the larynx leads to the creation and systematisation of their exercises (notes) based on fragments of the text of the arias, romances, and dramatically improves the quality of their vocal performances.

Key words: vocal school, Waldorf pedagogy, bel canto, Gertrude Troyanova, Rudolf Steiner, the art of singing, vocal pedagogy.

Актуальність теми дослідження. Останнім часом педагогіка мистецтва збагачується активними пошуками ефективних моделей викладання і стрімко оновлює свій методичний вектор. Тож теоретичного осмислення і критичного розгляду потребують як новації, що спостерігаються у системі сучасного викладання, так і відповідно ті зміни, які відбуваються у музичному виконавстві. Тим часом традиційні надбання вокальної педагогіки ще недостатньо вивчені, і

багато імен непересічних українських співаків, що працювали за кордоном, залишаються невідомими, попри їхню європейську популярність. Вивчення питань історії вокального мистецтва передбачає розгляд принципів виконавської або методичної майстерності подібних непересічних особистостей. Саме такою була вокалістка українського походження Гертруда Михайлівна Троянова (1926 – 2015) – авторка методики, апробованої на її власному драматичному досвіді входження у професію. Унікальне поєднання природної обдарованості, методичного хисту та таланту науковця дозволило Г. Трояновій реалізувати виконавський талант [4], систематизувати власні здобутки у циклі статей дослідницько-методичного характеру [5], виховати багатьох відомих співаків [1, с. 32-44]. Європейський досвід викладання дозволив їй практично дослідити та творчо втілити провідні ідеї вальдорфської педагогіки у царині вокальної музики. Антропософські ідеї Р. Штайнера видалися найбільш плідними для оновлення сталих принципів традиційної вокальної методики. Консервативні засади традиції *bel canto* у поєднанні з вальдорфськими основами педагогічної майстерності спрямували творчі пошуки Г. Троянової 60-80-х років ХХ століття. Її здобутки актуальні і гідні уваги в наші часи, коли європейський вектор музичної педагогіки стає нагальною вимогою часу.

Аналіз досліджень і публікацій. Окреслені ракурси зазначеної теми ще не зазнали наукового висвітлення. Невелика кількість статей популярного характеру, розміщені на офіційному сайті співачки, привертають увагу до особистості Г. Троянової [4]. Джерельну базу нашого дослідження становлять методичні нариси співачки [5], ресурси відеохостінгу Youtube із записами її майстер-класів, концертів, фільмів та радіопередач про Г. Троянову [4]. Єдиною на сьогодні дослідницькою роботою реферативного характеру є дипломна робота С. Зурхаєвої [1].

Методична база статті спирається на праці з історії і теорії співу українських вчених та окремі положення концепції Р. Штайнера. Особистий вимір традицій *bel canto* видатної співачки розгляду крізь призму наукових робіт Е. Симонової [2], О. Стахевича [3], О. Шуляра [9; 10], здобутки практичного посібника Дж. Каччіні [11]. Залучено окремі положення антропософської концепції та теорії евритмії засновника вальдорфської педагогічної школи Р. Штайнера [6; 7; 8].

Метою дослідження є комплексний аналіз творчих та науково-методичних засад Г. Троянової з питань співацької майстерності, які сформувалися під впливом антропософських ідей Вальдорфської школи та її ідеолога Р. Штайнера. Концепція вільного звуку в теорії Р. Штайнера та у практиці *bel canto* на сучасному етапі його розвитку розглянута в інтерпретації Г. Троянової з двох її професійних позицій – викладачки і співачки.

Виклад основного матеріалу. Гертруда Михайлівна Троянова в різні часи буремного ХХ століття працювала співачкою, викладачкою, провідною солісткою оперних сцен СРСР та ансамблю камерної музики під орудою Л. Маркіза. Місцем її народження є український Херсон. З дитинства вона вирізнялась музичною обдарованістю та чудовим голосом. Професія батька

обумовлювала часті переїзди, тому родина опинилася в Росії. Шлях професійного співацького становлення був пов'язаний з Москвою. У 17 років Гертруда вступає спочатку до оперної студії музичної школи, потім – до музичного училища імені М. Іполітова-Іванова відразу на третій курс у клас викладача Є. Єноховича, а 1948 року – в Інститут імені Гнесіних у клас педагога Н. Франківської. Студентці Г. Трояновій з боку названих викладачів не приділялось уваги. Предмет «Методика вокального мистецтва» також не надавав відповідей як на її внутрішні вагання щодо власної співацької майстерності, так і на запитання професійного характеру [4, 6-7]. Амплуа голосу співачки позиціонували як мецо-сопрано, хоча природним її голосом було сопрано. У важкі післявоєнні часи музична освіта Г. Троянкової відбувалася поспіхом, експрес-методом, що й наклало свій відбиток на її подальшу кар'єру співачки.

Закінчивши інститут, Г. Троянова поїхала в Одесу, адже саме там служив її чоловік – військовий диригент Борис Клейн. Вона пропрацювала в Одеській філармонії до 1955 року. Професія чоловіка зумовила численні переїзди молодого подружжя (Одеса, міста Прибалтики, знову Москва). Загалом 50-ті роки слід вважати *першим етапом* її професійного становлення як співачки. Попри успіх та визнання, неправильне визначення амплуа її голосу та відсутність вокальної школи завдали шкоду голосу, наслідки чого довелося виправляти все життя. Парадоксально, але цей період пов'язаний з визнанням вокального таланту Г. Троянкової і перемогами на престижних конкурсах. У 1956 році вона стала дипломантом Всесоюзного конкурсу вокалістів, в 1957 – лауреатом Всесоюзного конкурсу імені О. С. Пушкіна, в 1958 – лауреатом Всесоюзного конкурсу імені С. В. Рахманінова.

Зліт виконавської кар'єри та інтенсивність концертної діяльності припадає на *другий етап* життя співачки (60-ті роки). Але на його кульмінації вона припиняє виступи, оскільки виникають проблеми з голосом та диханням, які призводять до скутості та нерівного звучання регістрів. Усе йшло до втрати співацького голосу. У цей період Г. Троянова не припиняє спостерігати за власним виконавством, осмислювати педагогічні помилки своїх викладачів та наполегливо працювати із науковими джерелами. Біля неї складається високопрофесійне коло друзів – досвідчених музикантів, виконавців-мислителів, тонких інтерпретаторів, серед яких Є. Светланов, Б. Покровський, Ю. Муромцев. Увагу Г. Троянкової та її друзів привертають твори Р. Штайнера та інших фундаторів Вальдорфської школи.

Рудольф Штайнер був одним з видатних німецьких вчених кінця XIX – XX століть, філософом, редактором і видавцем природничо-наукових праць Й. Гете. Як засновник світоглядної системи – антропософії він дослідив тонкий зв'язок духовного світу і людини; ним було створено нову практику мистецтва – евритмію [6]. На початку XX століття Р. Штайнер швидко стає володарем дум не тільки в Німеччині, але і в інших країнах, в тому числі і слов'янського світу: його учнями були Андрій Бєлий, Максиміліан Волошин, Михайло Чехов – ті митці, що ставилися з особливою увагою до виразної сторони інтонованого слова.

Нове розуміння єдності духовного і тілесного у співака при інтонуванні слова у виконавському, а потім і у викладацькому процесі базується, а потім визріває у Г. Троянної бази філософії освіти Рудольфа Штайнера, яка стикається з ідеями антропософії [6; 7]. Послідовники цього релігійно-містичного світобачення твердять, що у людини є особливі «надприродні якості», а фізичний світ – це лише часткове відображення духовного світу, який і керує всім через певні духовні сили. Повне єство людини складається з трьох частин – тіла, душі та духу, кожна з яких своєю чергою розподіляється на три ступені [6, 43]. Духом людини управляє закон перевтілення, карми [7, 13]. В окремому житті людський дух виявляє самого себе з урахуванням досвіду своїх минулих переживань на пройденому життєвому шляху. Тілом управляє закон наслідування, душею – створена нею самою доля. Окрім всього, ця педагогіка наголошує на ролі *уяви (фантазії)* у навчанні, прагненні об'єднати інтелектуальний, практичний та художній розвиток студентів з перших етапів навчання. Також розроблена Р. Штейнером так звана «евритмія» отримала широке поширення у медицині, вальдорфській педагогіці, а також в традиційній мистецькій та шкільній освіті як можливість зняття напруження і самовираження особливим шляхом. Поняття «евритмія» є багатовимірним. Термін «евритмія» з грецької перекладається як «красивий, благодотворний ритм, співзвуччя» відносно поезії та музики [6, 56]. З одного боку він означає гармонійну плавність ритмічної організації поетичного мовлення, породженого вимогами віршової фоніки і самими евфонічними принципами мови (наприклад, італійської). З іншого, евритмія є мистецтвом художнього руху, сформованим на початку ХХ століття в Європі, яке було засновано на поєднанні особливого гармонізуючого руху з поетичною мовою або музикою і нагадувало танок чи пантоміму. «Евритмічний рух є за характером художнім і одночасно цілющим, тому що ґрунтується на глибокому переживанні й розумінні краси і законів музики та мови» [6, 57].

Система Г. Троянної трактує проспіване поетичне слово як один із важливих компонентів музичної мови. Авторка методики наголошує, що спів – це стан ненапруженої природної *розмови* на довгих *голосних звуках*. Це стикається із базовою ідеєю школи *bel canto*, яка формувала свої методичні принципи у західноєвропейських підручниках співу. Їхній детальний огляд надають українські дослідники у ґрунтовних монографіях [3; 9; 10]. Наведемо лише одну, хоча і доволі розлогу цитату, що виокремлює пошуки італійських виконавців та композиторів, які втілювали нову манеру співу, відмінну від мелодекламації епохи до-флорентійського драматичного театру, для розкриття тез педагогіки Г. Троянної. Пошуки Якопо Пері в цьому напрямку детально описані ним вже у передмові до «Євридики» (1595), де композитор та консультант видатних вокалістів роз'яснює своє бачення концепції нової «іншої манери співу» (*in altra guisa*). Цитуємо за статтею Е. Симонової: «Я вирішив, – пише він, – що раніше у трагедіях використовували якусь приблизну половинну форму співу (*forma di cosa mezzana*), в якій милозвучність [музичне] (*un armonia*) підносило слова звичайні, але нівелювало мелодію співу. І в наш час віршована форма слова, більш пристосована для мови повсякденної або дружньої розмови,

повинна міститися в ямбі, а не у піднесеному гекзаметрі. Тому я став шукати ту манеру, яка могла б імітувати мелодику наших віршів. Я переконався, що для такого співу потрібен інший тип голосу, який древні називали діастематичним утриманим, довгим та переривчастим (*trattenuta e sospesa*) одночасно; голосу, здатного до прискороного бігу розмовної мови» [2, 6]. Отже, на початку XVII століття оперно-театральний спів був пов'язаний зі сценічною дією, але, попри це, перші теоретики співу (вони ж – композитори) прагнули висловити звуками зміст самого слова, його *concetto*. Це пояснювалося їхнім тонким і точним відчуттям слова, загальною високою культурою та розквітом самої італійської мови – її флорентійського діалекту; інтелектом, бажанням створювати музику, що проникає в розум. Таким чином, актуальною стає теза Платона про музику «...яка є не чим іншим, як мовою, ритмом, і лише в останню чергу – звуком» (цит. за [2, 9]).

Вивчаючи праці теоретиків школи *bel canto*, Г. Троянова намагається опрацювати власну стратегію виходу із професійної кризи, пов'язаної із проблемами вокально-педагогічної школи її викладачів. Вона звернула увагу на описані у підручниках співу італійської школи нові виконавські нюанси. У цей період народжується її дитина, і співачка спостерігає за природним вільним диханням при кричанні та сні власної дитини. Також вона багато читає, слухає, і ідеї вальдорфської методики, засновані на антропософському світогляді, принципи евритмії надихають співачку «грати голосом» зі співочим словом, вживатися в нього, розмовляти вільно, а потім таким же чином і співати. Знаходячи підтвердження особливої ролі слова, голосних букв у теоретиків *bel canto*, Г. Троянова опрацьовує для себе базове правило цієї школи – *Messa di voce*. Італійські викладачі пишуть про інтонування та пластичне відтворення слова (ніби в дусі принципів евритмії) таким чином: «Співоче слово треба інтонувати в примхливих і невловимих ритмічних поривах, в новій звуковій динаміці та гнучкості, у витончено пунктирному ритмі, у всіляких типах вигуків і завмирання» [2, 23], тобто – в увазі до точного вокального виголошення першого тону, яке згодом оформилося у теоретиків *bel canto* в *mesa di voce*, яке є правилом прихованого матового проспівування першого звуку мелодій (як правило, це стрибок на високий звук) з необхідною подальшою філіровкою. Ці ідеї у Г. Троянаної поєднуються з детальним вивченням теорії вільної педагогіки Р. Штайнера.

Ідеї евритмії пов'язані зі свідомим вільним рухом, з пластикою, яка іде від звукообразу слова та поєднується з імпульсами від особливого «прочитання» слова людським тілом у процесі вільного інтонування. У такому процесі можливо повністю розслабити людину, занурити її у світ звуків та пластики голосу і рухів. Евритмія враховує особливості фізіології, недарма її постулати знайшли спочатку своє використання у медицині та педагогічному мистецтві. Г. Троянова під впливом ідей евритмії Р. Штайнера вважає, що в діяльності викладача є багато спільного з працею лікаря. Необхідними є знання фізіології та анатомії співацьких звукотворчих органів. Техніка звуковедення повинна бути осмисленою, проведеною крізь свідомість. Тільки в єдності художнього та

рівнозначного йому технологічного аспектів можна прийти до повної реалізації співацьких можливостей. Проста методика спостереження за фізіологією дозволила сформулювати суть *bel canto* крізь призму ідеї антропософії. Так виникає та науково обґрунтовується ідея Г. Троянової про засоби зняття напруги вокаліста та психологічної розрядки, наслідком чого є досконале володіння голосом та вокальна майстерність.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що вперше в українському музикознавстві розглянуто методичні здобутки Г. Троянової крізь призму антропософських поглядів та ідей звукової евритмії Р. Штайнера.

Висновки. Авторська методика Г. Троянової базується на практичному втіленні понять «звуковедення» та «початок звуку», запозичених зі статей Р. Штайнера, що присвячені «звуковій евритмії». Ключовим для теорії вільного звуку Р. Штайнера є момент початку звуку. Цей момент має синтетичне філософсько-фізіологічне тлумачення, яке дало змогу розробити систему особливих фонетичних вправ. Вправи на артикуляцію поєднувались із завданнями вираження смислу мови через пластику рухів та драматичне мистецтво. Р. Штайнер ототожнює анатомію голосових органів людини та музичні духові інструменти, вводить поняття «амбушюр» (постановка губ) та звуковидобування в евритмію. Відповідно до антропософського тлумачення та ідея використання свідомості при інтонуванні, можна стверджувати, що, коли людина видобуває звук, вона миттєво занурюється у форму ефірного тіла і передає інформацію, дотичну до свого внутрішнього світу. Отже, у звуці відображається внутрішній стан людини, її почуття. Ключовим моментом є інтонування слова, його голосних звуків. Голосні звуки формуються у гортані, і, на думку майстрів *bel canto*, найбільш природним є спів у такому її положенні, яке виникає при ненапруженому промовлянні відповідних голосних, що містяться в тексті. Г. Троянова ці положення розробила у практичній площині, проводячи розспівування вокалістів на окремих поспівках, де використовуються ті текстові фрагменти, які є в арії, романсі, сцені. Так відбувається «вспівування» у голосні звуки, а також приведення гортані у зручне ненапружене становище, що дає змогу трактувати гортань як аналог музичного інструменту та досягати значної виконавської майстерності. Евритмічне виконання вирізняється свідомим ставленням до співу, оскільки люди в евритмії – це живий інструмент, у якому відчувається гармонія та посилюється творчезлиття імпульсів тіла, душі та духу.

Література

1. Зурхаева С. Педагогическое наследие Трояновой Гертруды Михайловны : диплом-реферат С. Зурхаева. Московский государственный университет культуры и искусств. Москва, 2013. 31 с., прил.
2. Симонова Э. Р. Джулио Каччини как исполнитель, педагог и теоретик тосканской школы пения (начало XVII в.). Э. Р. Симонова // Международная интернет-конференция «Музыкальная наука на постсоветском пространстве». URL: <http://2010.gnesinstudy.ru/index.html%3Fp=1126.html>
3. Стахевич О. Г. З історії вокально-виконавських стилів та вокальної педагогіки. Суми : Нова Книга, 2013. 210 с.

4. Троянова Гертруда Михайловна: Официальный сайт. URL: <http://troyanova.su/node/109>
5. Троянова Г. М. Моя история. Методика / Г. М. Троянова. Москва : ИПО «У Никитских ворот», 2014. 48 с.
6. Штайнер Р. Лечебная эвритмия: лекции 1921-1922 годов / Рудольф Штайнер. Москва : КМК, 2008. 189 с.
7. Штайнер Р. Мой жизненный путь. Рудольф Штайнер. Москва : Evidentis, 2002. 392 с.
8. Штайнер Р. Философия свободы. Основные черты современного мировоззрения . Рудольф Штайнер. Москва : Ной, 1993. 230 с.
9. Шуляр О. Історія вокального мистецтва/ Ч. I. – 2-ге видання, перероблене та доповнене. Івано-Франківськ : Видавництво Прикарпатського університету ім. В. Стефаника, 2014. 391 с.
10. Шуляр О. Д. Історія вокального мистецтва. О. Д. Шуляр. Ч. II. Івано-Франківськ : Видавництво Прикарпатського університету ім. В. Стефаника, 2012. 360 с.
11. Caccini G. Dedicatoria e prefazione a Le Nuove Musiche. Solerti A. L'origine del melodrama. Torino, 1903. P. 53-71.

References

1. Zurkhaeva, S. (2013). Pedagogical heritage of Gertrude Mikhailovna Troyanova: diploma. Moscow: MGUKI [in Russian].
2. Simonova, E. R. (2010). Giulio Caccini as a performer, teacher and theorist of the Tuscan school of singing (early 17th century). International Internet Conference: Music Science in the Post-Soviet Space. Retrieved from: <http://2010.gnesinstudy.ru/index.html%3Fp=1126.html> [in Russian].
3. Stahevich, O. G. (2013). From the history of vocal-performing styles and vocal pedagogy. Sumy: Nova Knyha [in Ukrainian].
4. Troyanova Gertruda Mihailovna (2015). The official site. Retrieved from: <http://troyanova.su/node/109>
5. Troyanova, G. M. (2014). My history. Methodology. Gertrude Troyanov. Moscow: IPO «U Nikitskikh vorot» [in Russian].
6. Steiner, R. (2008). Healing eurythmy: lectures of 1921-1922. Moscow: Izdatel'stvo «KMK» [in Russian].
7. Steiner, R. (2002). My life's journey. Moscow: Izdatel'stvo «Evidentis» [in Russian].
8. Steiner, R. (1993). Philosophy of Freedom. The main features of the modern worldview. Moscow: Izdatel'stvo «Noj» [in Russian].
9. Shulyar, O. D. (2014). History of vocal art. Part I. Ivano-Frankivsk: Vydavnytstvo Prykarpats'koho natsional'noho universytetu imeni Vasylja Stefanyka [in Ukrainian].
10. Shulyar, O. D. (2012). History of vocal art. Part II. Ivano-Frankivsk: Vydavnytstvo Prykarpats'koho natsional'noho universytetu imeni Vasylja Stefanyka [in Ukrainian].
11. Caccini, G. (1903). Dedicatoria e prefazione a Le Nuove Musiche. In Solerti A. L'origine del melodrama. Torino: Reprint [in Italian].